

УДК 343.98

С. П. ЛАПТА,*кандидат юридичних наук, доцент,**заступник начальника кафедри криміналістики, судової медицини та психіатрії**факультету підготовки фахівців для підрозділів слідства**Харківського національного університету внутрішніх справ;***В. М. ГУЗЕЙ,***здобувач кафедри криміналістики, судової медицини та психіатрії**факультету підготовки фахівців для підрозділів слідства**Харківського національного університету внутрішніх справ*

ОСОБЛИВОСТІ ОБСТАНОВКИ ВЧИНЕННЯ УМИСНИХ ВБИВСТВ АБО ЗАПОДІЯННЯ ТЯЖКИХ ТІЛЕСНИХ УШКОДЖЕНЬ У РАЗІ ПЕРЕВИЩЕННЯ МЕЖ НЕОБХІДНОЇ ОБОРОНИ ЧИ ПЕРЕВИЩЕННЯ ЗАХОДІВ, НЕОБХІДНИХ ДЛЯ ЗАТРИМАННЯ ЗЛОЧИНЦЯ

Особливості обстановки вчинення умисних вбивств або заподіяння тяжких тілесних ушкоджень у разі перевищення меж необхідної оборони чи перевищення заходів, необхідних для затримання злочинця, встановлено на основі моделювання та аналізу взаємодії учасників у процесі вчинення цих злочинів.

Ключові слова: вбивство, тяжкі тілесні ушкодження, перевищення меж необхідної оборони, затримання, обстановка вчинення злочину.

Lapta, S.P. and Guzei, V.M. (2015), "Features of the condition of committing murder or grievous bodily harm in case of exceeding the limits of necessary defense or exceeding the measures necessary for offender's detention" ["Osoblyvosti obstanovky vchynennia umysnykh vbyvstv abo zapodiannia tiazhkykh tilesnykh ushkodzen u razі perevyshchennia mezh neobkhdnoi oborony chy perevyshchennia zakhodiv, neobkhdnykh dlia zatrymannia zlochyntsia"], *Pravo i Bezpeka*, No. 1, pp. 51–55.

Постановка проблеми. У ст. 27 Конституції [1] України закріплене право особи захищати своє життя і здоров'я та життя і здоров'я інших людей від протиправних посягань. Більш того, законом громадянам надається не тільки право на самозахист, але і право затримати злочинця безпосередньо після вчинення злочину та доставлення його відповідним органам влади. З метою реалізації цього права статтями 36 та 38 Кримінального кодексу України [2] передбачено звільнення від відпо-

відальності осіб, які діяли у рамках необхідної оборони або у разі затримання особи, що вчинила злочин. Водночас за умисне вбивство чи умисне заподіяння тяжких тілесних ушкоджень при перевищенні меж необхідної оборони або у разі перевищення заходів, необхідних для затримання злочинця, передбачена кримінальна відповідальність (ст. 118, 124 КК).

Стан дослідження. Проблемами необхідної оборони та затримання злочинців займалися такі вчені, як М. І. Бажанов, В. П. Ємельянов,

О. О. Житний, О. Ф. Істомін, В. О. Малярова, В. О. Навроцький, В. В. Орехов, М. І. Панов, С. В. Пархоменко, В. В. Сташис, І. С. Тишкевич та інші. При цьому деякі елементи криміналістичної характеристики, зокрема обстановка, у якій вчиняються згадувані злочини, на наш погляд, досліджено недостатньо. У підручниках з криміналістики інформація щодо обстановки вчинення таких злочинів обмежується, здебільшого, викладенням часу та типових місць їх учинення. Вважаємо, що у такій ситуації важливим буде визначення не стільки об'єктивної, скільки суб'єктивної складової обстановки вчинення злочину.

Отже, загальною проблемою, якій присвячена стаття, можна визначити підвищення в цілому ефективності розслідування злочинів, а окремою проблемою – підвищення ефективності діяльності слідчого з доказування за вказаними видами злочинів. **Метою** статті є визначення особливостей обстановки учинення умисних вбивств або заподіяння тяжких тілесних ушкоджень у разі перевищення меж необхідної оборони чи перевищення заходів, необхідних для затримання злочинця.

Виклад основного матеріалу. Обстановка вчинення злочину є важливою складовою об'єктивної сторони злочину. Під обстановкою вчинення злочину розуміють конкретні умови, в яких вчиняється злочин. В одних випадках обстановка вказує на ті умови, в яких відбувається дія, наприклад, вчинення військового злочину в бойовій обстановці (ч. 3 ст. 402, ч. 3 ст. 403, ч. 3 ст. 404), злочинні дії військовослужбовця, який знаходиться в полоні (ст. 431), неповідомлення капітаном назви свого судна при зіткненні суден (ст. 285), в інших – на умови, в яких знаходиться потерпілий, наприклад, залишення в небезпеці (ст. 135), ненадання допомоги особі, яка перебуває в небезпечному для життя стані (ст. 136), погроза або насильство щодо службової особи чи громадянина, який виконує громадський обов'язок (ст. 350). Обстановка вчинення злочину іноді істотно підвищує ступінь суспільної небезпеки скоєного і виступає як кваліфікуюча ознака (наприклад, військовий злочин у бойовій обстановці). У випадку ж вбивства або нанесення тяжких тілесних ушкоджень при перевищенні меж необхідної оборони або затриманні злочинця (статті 118, 124 КК України) вона створює привілейований склад злочину. Тут обстановка посягання з боку того, хто посягає, визначає необхідність захисту від суспільно небезпечного посягання [3, с. 142].

Розглянемо, якою може бути обстановка вчинення злочину у складах злочинів, які ми досліджуємо у цій роботі. Нагадаємо, що у ст. 118 КК України йдеться про кримінальну відповідальність за умисне вбивство при перевищенні меж необхідної оборони або у разі перевищення заходів, необхідних для затримання злочинця, а у ст. 124 КК України – за умисне заподіяння тяжких тілесних ушкоджень у разі перевищення меж необхідної оборони або у разі перевищення заходів, необхідних для затримання злочинця. Слід звернути увагу, що статті розділено за ступенем тяжкості наслідків – смерть особи у першому випадку і тяжкі тілесні ушкодження у другому. При цьому і у першому, і у другому складі злочину можливі два основні різновиди обстановки вчинення злочину, незалежно від тяжкості наслідків, що настали: обстановка, у якій відбувається перевищення необхідної оборони, і обстановка, у якій відбувається перевищення заходів, необхідних для затримання злочинця. Це досить різні ситуації, основні риси яких ми спробуємо окреслити.

Поняття необхідної оборони надано у ст. 36 КК України, згідно з якою це дії, вчинені з метою захисту охоронюваних законом прав та інтересів особи, яка захищається, або іншої особи, а також суспільних інтересів та інтересів держави від суспільно небезпечного посягання шляхом заподіяння тому, хто посягає, шкоди, необхідної і достатньої в даній обстановці для негайного відвернення чи припинення посягання, якщо при цьому не було допущено перевищення меж необхідної оборони. Право на необхідну оборону надається кожній особі незалежно від можливості уникнути суспільно небезпечного посягання або звернутися за допомогою до інших осіб чи органів влади.

Обстановка «*перевищення меж необхідної оборони*» є складною системою, яка виникає внаслідок взаємодії підозрюваної та потерпілої осіб. Процес виникнення такої обстановки можна представити у вигляді моделі:

1) Особа_1 намагається вчинити злочин щодо Особи_2, у результаті чого утворюється ситуація вчинення того чи іншого злочину (хуліганства, грабежу, розбійного нападу, згвалтування тощо).

2) Особа_2 намагається фізично протидіяти Особі_1 і не дати їй вчинити чи продовжувати вчиняти злочин. Таким чином, через взаємодію Особи_1 і Особи_2 утворюється ситуація «необхідна оборона».

3) Однак на цьому ситуація не зупиняється, а набуває подальшого розвитку – Особа_2,

перешкоджаючи Особі_1 вчинити злочин щодо себе, умисно застосовує щодо Особи_1 фізичний вплив, що значно перевищує необхідний для самозахисту та припинення злочинних дій Особи_1. Як результат – ситуація «необхідна оборона» переростає у ситуацію «перевищення меж необхідної оборони».

4) Унаслідок дій Особи_2 Особа_1 отримує тяжкі тілесні ушкодження або їй спричиняється смерть.

Таким чином, підозрювана (у вчиненні перевищення меж необхідної оборони) особа спочатку є особою потенційно потерпілою, а потерпіла особа, навпаки, – потенційним злочинцем, який не довів свої злочинні дії до кінця через спротив жертви і згодом сама стала потерпілою. В результаті виникають два унікальні взаємодіючі суб'єкти, які можна назвати «потерпілий-злочинець» (Особа_1) і «підозрюваний-жертва» (Особа_2), які своїми діями створюють ситуацію подвійного злочину, який розпочинається зі злочинних дій «потерпілого-злочинця» (Особа_1) щодо «підозрюваного-жертви» (Особа_2) (спричинення тілесних ушкоджень, спроба відкритого заволодіння майном, спроба звалтування, хуліганські дії тощо) і з плином часу (діапазон може бути у межах від «достатньо тривалого» до «майже миттєвого») переходить у злочинні ж дії вже іншого суб'єкта – «підозрюваного-жертви» (Особа_2) (умисне вбивство або спричинення тяжких тілесних ушкоджень). Фактично ситуація «необхідна оборона» створюється «потерпілим-злочинцем» (Особа_1), його діями безпосередньо перед і під час вчинення злочину проти «підозрюваного-жертви» (Особа_2), наприклад, намаганням побити чи демонстративно заволодіти майном останнього. Опосередковано цьому може сприяти сам «підозрюваний-жертва» (Особа_2), наприклад, своєю віктимною поведінкою спонукаючи «потерпілого-злочинця» до агресії відносно себе. В результаті їх взаємодії виникає обстановка, що або змушує «підозрюваного-жертву» (Особа_2) оборонятися від посягань «потерпілого-злочинця» (Особа_1) з метою захисту свого життя чи здоров'я, або надає йому привід для відповідних насильницьких дій вже відносно свого нападника. З розвитком подій, з наростанням інтенсивності насильницьких дій з боку «підозрюваного-жертви» (Особа_2), яка значно перевищує ту, що необхідна для припинення злочину, ситуація «необхідна оборона» перетворюється на ситуацію «перевищення меж необхідної оборони».

У якості прикладу нагадаємо ситуацію «необхідної оборони» та перевищення її меж, яка часто зустрічається на практиці і яку можна назвати типовою: потерпілий П., знаходячись у стані алкогольного сп'яніння, затіяв сварку зі своєю співмешканкою О. і згодом почав її бити. У момент, коли П. душив О. за шию руками, остання дотягнулася до кухонного ножа, що лежав на столі, та завдала проникаючого колото-різаного тілесного ушкодження П. в область грудей, після чого викликала швидку допомогу. П. загинув від гострої крововтрати до приїзду лікарів.

Слід зауважити, що даний випадок, скоріше, слід кваліфікувати як необхідну оборону, без перевищення її меж, оскільки чітко вбачається явна небезпека для життя і здоров'я жертви нападу. У той же час слідча та судова практика в Україні у багатьох випадках, коли нападнику спричинено смерть чи тяжкі тілесні ушкодження, іде по шляху практично автоматичного визнання дій жертви перевищенням меж необхідної оборони, з притягненням її до кримінальної відповідальності. Тобто фактично будь-яка оборона від протиправних дій, яка призвела до смерті нападника чи спричинення йому тяжких тілесних ушкоджень, кваліфікується як перевищення меж необхідної оборони з боку особи, що піддавалася нападу. У той же час, зважаючи на те, що наша робота підготовлена у рамках наукової спеціальності 12.00.09, ми не бачимо можливості вступати у дискусію з питань кваліфікації діянь, тому обмежуємося лише висловленням своєї позиції.

Повертаючись до наведеного прикладу – тут чітко просліджується комплексна, чотирьохланкова подія, що складається з наступних дій: 1) напад злочинця на жертву – спричинення їй тілесних ушкоджень, намагання заволодіти майном тощо; 2) дії жертви, направлені на самозахист, – фізичний опір злочинцю, намагання нейтралізувати або припинити його протиправні дії; 3) переростання опору жертви, її правомірних дій у дії неправомірні – перевищення меж необхідної оборони; 4) настання злочинних наслідків – смерті чи тяжких тілесних ушкоджень.

Очевидно, що перелічені компоненти є обов'язковими для обстановки розглядуваних злочинів, оскільки за відсутності хоча б одного з них ми будемо мати справу з іншим злочинном чи іншою подією, які необхідно кваліфікувати по-іншому («необхідна оборона» – ст. 36 КК України, «уявна оборона» – ст. 37 КК України, «відсутність події кримінального

правопорушення» – ч. 1 ст. 284 КПК України тощо).

Схожу, але дещо іншу обстановку можна спостерігати у ситуації «перевищення заходів, необхідних для затримання злочинця». Процес виникнення такої обстановки також можна представити у вигляді моделі:

1) Особа_1 намагається вчинити злочин щодо Особи_2 або інших осіб, у результаті чого утворюється ситуація вчинення того чи іншого злочину (хуліганства, грабежу, згвалтування, розбійного нападу тощо).

2) Особа_2 намагається затримати Особу_1 під час вчинення нею злочину або одразу після його вчинення. Таким чином, утворюється ситуація «затримання».

3) Особа_2, переслідуючи Особу_1 та намагаючись її затримати, умисно застосовує щодо Особи_1 фізичний вплив, що значно перевищує необхідний для її затримання. Як результат – ситуація «затримання» переростає у ситуацію «перевищення заходів, необхідних для затримання злочинця».

4) Унаслідок дій Особи_2 Особа_1 отримує тяжкі тілесні ушкодження або їй спричиняється смерть.

На відміну від обстановки «перевищення меж необхідної оборони», тут йдеться про інших взаємодіючих суб'єктів, які можна назвати «потерпілий-злочинець» (Особа_1) і «затримувач» (Особа_2), які своїми діями також створюють ситуацію подвійного злочину, який розпочинається зі злочинних дій «потерпілого-злочинця» (Особа_1) щодо жертви (якою може бути як сам «затримувач» (Особа_2), так і інша особа) у вигляді спричинення тілесних ушкоджень, спроби відкритого заволодіння майном, згвалтування тощо. Потім злочин або доводиться до кінця, або не доводиться, залежно від дій жертви, свідків чи через якісь зовнішні обставини. Після цього настає фаза затримання злочинця самою жертвою або іншими особами, під час якої «затримувач» умисно вчиняє злочинні дії щодо «потерпілого-злочинця» – умисне вбивство або спричинення тяжких тілесних ушкоджень. Створення ситуації «затримання злочинця» розпочинається «потерпілим-злочинцем», його діями безпосередньо перед і під час вчинення злочину проти жертви. В результаті їх взаємодії виникає обстановка, при якій жертва або інша особи («затриму-

вач») намагаються затримати «потерпілого-злочинця» із цією метою здійснюють насильницькі дії стосовно нападника.

Ілюстрацією зі слідчої практики можна вважати такий випадок: громадянин Д., який повернувся додому з рибалки, дізнався від дружини, що у них щойно на подвір'ї побував раніше засуджений за крадіжку Т., який забрав мобільний телефон та втік. Д. почав переслідувати Т. на автомобілі та за кількесот метрів від подвір'я наздогнав його і збив автомобілем. Від отриманих ушкоджень Т. помер на місці.

Розглянута подія подібно до проілюстрованої раніше, також є комплексною системою, які складається з тих же чотирьох елементів. Відмінність полягає у діях осіб, що піддавалися нападу: у першому випадку – це здійснення фізичного впливу на злочинця з метою самозахисту, в останньому – здійснення фізичного впливу для затримання злочинця.

Враховуючи викладене вище, можна зробити **висновок**, що особливостями обстановки вчинення умисних вбивств або заподіяння тяжких тілесних ушкоджень у разі перевищення меж необхідної оборони чи перевищення заходів, необхідних для затримання злочинця, є:

1. Наявність унікальних пар суб'єктів, що взаємодіють між собою: у ситуації «перевищення меж необхідної оборони» – «потерпілий-злочинець» та «підозрюваний-жертва»; у ситуації «перевищення заходів, необхідних для затримання злочинця» – «потерпілий-злочинець» та «затримувач».

2. Ця взаємодія призводить до того, що злочинець і його жертва під час вчинення одного злочину фактично міняються ролями під час вчинення іншого злочину.

3. У результаті цієї взаємодії складається жорстка конструкція «подвійного злочину» – того, що вчинив чи намагався вчинити, але не довів до кінця «потерпілий-злочинець», і того, що вчинив «підозрюваний-жертва» чи «затримувач» стосовно «потерпілого-злочинця».

Перспективним напрямком дослідження можна назвати вивчення конкретних обставин, об'єктивних та суб'єктивних чинників, що впливають на переростання ситуації «необхідна оборона» у ситуацію «перевищення меж необхідної оборони» і ситуації «затримання злочинця» у ситуацію «перевищення заходів, необхідних для затримання злочинця».

Список використаних джерел

1. Конституція України : від 28 черв. 1996 р. // Відомості Верховної Ради України. – 1996. – № 30. – Ст. 141.

2. Кримінальний кодекс України : закон України від 5 квіт. 2001 р. № 2341-III [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14>.

3. Кримінальне право України. Загальна частина : підручник / [М. І. Бажанов, Ю. В. Баулін, В. І. Борисов та ін.] ; за ред. проф. М. І. Бажанова, В. В. Сташиса, В. Я. Тація. – 2-ге вид., перероб. і допов. – Київ : Юрінком Інтер, 2005. – 480 с.

Надійшла до редколегії 27.05.2015

**ЛАПТА С. П., ГУЗЕЙ В. Н. ОСОБЕННОСТИ ОБСТАНОВКИ СОВЕРШЕНИЯ
УМЫШЛЕННЫХ УБИЙСТВ ИЛИ ПРИЧИНЕНИЯ ТЯЖКИХ ТЕЛЕСНЫХ
ПОВРЕЖДЕНИЙ В СЛУЧАЕ ПРЕВЫШЕНИЯ МЕР НЕОБХОДИМОЙ ОБОРОНЫ
ИЛИ ПРЕВЫШЕНИЯ МЕР, НЕОБХОДИМЫХ ДЛЯ ЗАДЕРЖАНИЯ
ПРЕСТУПНИКА**

Особенности обстановки совершения умышленных убийств или причинения тяжелых телесных повреждений в случае превышения пределов необходимой обороны или превышения мер, необходимых для задержания преступника, установлены на основе моделирования и анализа взаимодействия участников в ходе совершения этих преступлений.

Ключевые слова: *убийство, тяжкие телесные повреждения, превышение пределов необходимой обороны, задержание, обстановка совершения преступления.*

**LAPTA S. P., GUZEI V. M. FEATURES OF THE CONDITION OF COMMITTING
MURDER OR GRIEVOUS BODILY HARM IN CASE OF EXCEEDING THE LIMITS
OF NECESSARY DEFENSE OR EXCEEDING THE MEASURES NECESSARY
FOR OFFENDER'S DETENTION**

It is established that the feature of homicides or causing grievous bodily harm in exceeding the limits of necessary defense or exceeding the measures necessary to apprehend a criminal, is the fact that initially a suspect in exceeding the limits of necessary defense is the victim of assault and battery, and under some circumstances, changes the roles with the assaulter, causing the latter serious injuries or causing the death.

On the basis of simulation and analysis of the interaction between the participants in the process of committing these crimes the authors have established the features of the situation of committing these crimes:

- the presence of unique pairs of subjects interacting with each other «victim-offender» and «suspect-victim»; «victim-offender» and «arresting person»;
- interaction leads to the fact that the perpetrator and his victim during the commission of a crime are changing the roles in the course of committing another crime;
- as a result of this interaction there is a situation of «double offence» – that one, which is committed or attempted to commit, but has not finished «victim-offender», and that, which is committed by «suspect-victim» or «arresting person» concerning the «victim-criminal».

Keywords: *murder, grievous bodily harm, exceeding the limits of necessary defense, detention, condition of crime's commission.*